७

245sk07

वैदिकदेवता

प्रस्तावना

ब्राह्मणैः वेदविधिम् अनुसृत्य यज्ञादिकं क्रियते, तेन च स्वर्गादिप्राप्तिः, मानवानां सुष्ठुतया जीवनं तथा प्राकृतिकदुर्योगादिभ्यः आत्मनः परेषां च रक्षणम्, इत्यादिरूपं फलं प्राप्यते। तच्च फलं देवानां सन्तुष्टेः परं देवेभ्य एव लभ्यते। अतः वेदोक्तस्य कर्मणः लक्ष्यं देवानां सन्तुष्टिविधानमेव। के देवाः इति विषये अस्मिन् पाठे विस्तारेण आलोचना विद्यते। देवानां स्थानभेदेन तथा कालभेदेन च भुवः, अन्तरीक्षस्य तथा द्युलोकस्य देवाः भवन्ति इत्यस्य विस्तरः अस्मिन् पाठे प्राप्यते। देवेषु को मूलः इति विषये यास्कः कात्यायनश्च स्वस्वमतानि प्रस्तुतवन्तौ। तदस्मिन् अध्याये आलोचयिष्यते। देवानां आकारः अस्ति न वा इति विषये पण्डितानां केचन अभिप्रायाः सन्ति, तदपि अत्र आलोच्यते। केचन मुख्याः देवाः सन्ति यथा इन्द्रः अग्निः, रुद्रः, वरुणः इत्यादयः। पाठान्ते च एषां देवानां स्वरूपविषये संक्षेपेण ज्ञातुं शक्नुवन्ति भवन्तः।

उद्देश्यानि

इमम् पाठं पठित्वा भवान् -

- देवतानाम् सामान्यपरिचयः ज्ञास्यति।
- देवतानां विभाजनम् अवगच्छेत्।
- देवताविषये यास्कमतम् कात्यायनमतम् च बुध्यात्।
- देवतानाम् आकारचिन्तनम् अवगमिष्यति।
- इन्द्रस्वरूपम् ज्ञास्यति।
- अग्निस्वरूपम् अवगमिष्यति।
- वरुणस्वरूपम् बुध्यात्।
- अश्विनस्वरूपं तथा रुद्रस्वरूपं ज्ञास्यति।

७.१) देवतानाम् सामान्यपरिचयः

७.१.१) देवतापदस्य निर्वचनम्

दिवादिगणीयात् दिव्-धातोः अच्प्रत्यये देवः इति रूपं सिध्यति। दीव्यति प्रकाशते इति देवः। दिव्-धातोः क्रीडाविजिगीषादयः बहवः अर्थाः सन्ति। अत्र द्युत्यर्थकः कान्त्यर्थो वा गृहीतः। देवशब्दात् तल्प्रत्यये देवता इति रूपम्। देवशब्दः देवताशब्दश्च उभौ पर्यायौ।

देवशब्दस्य निर्वचनप्रसङ्गे निरुक्तकारः यास्काचार्यः आह- "देवो दानाद् वा दीपनाद् वा द्योतनाद् वा भवति" इति। अर्थात् यः दानं करोति, यः द्योतते, यः द्योतयति च सः देवः इति। यज्ञादिषु वेदमन्त्रैः देवाः स्तूयन्ते। परं तैः देवैः यजमानस्य अभीष्टसिद्धिः भवति। एवं देवाः अभीष्टदातारः। मन्त्राणां देवः चैतन्यस्वरूपः। देवानां प्रकृतं स्वरूपं ब्रह्म एव। ब्रह्म च स्वयंप्रकाशः। तदेकमेव ब्रह्म भिन्नरूपेण प्रकाशते। तथाहि "एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः" इति। किञ्च तस्य प्रकाशेनैव सर्वमिदं प्रकाशते। अतः द्योतनात् देवः इति सिध्यति।

दृश्यन्ते वेदे बहूनां देवानां नामानि। वैदिकसाहित्ये प्राधान्येन ग्रन्थद्वये वेदस्य देवतातत्त्वं प्रतिपादितम्। ग्रन्थद्वयं हि शौनकेन रचितः बृहद्देवता इति ग्रन्थः, यास्कर्षिविरचितस्य निरुक्तस्य दैवतकाण्डं च। वेदस्य प्रत्येकं मन्त्रः कमपि देवम् उद्दिश्य एव प्रयुक्तः। अतः वेदस्य सुष्ठु ज्ञानाय देवताज्ञानम् आवश्यकम्। बृहद्देवतायामुक्तम्-

वेदितव्यं दैवतं हि मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नतः।

दैवतज्ञो हि मन्त्राणां तदर्थमवगच्छति॥ इति॥

अर्थात् वेदस्य प्रतिमन्त्रं देवताज्ञानं सयत्नम् अर्जनीयम्, यतो हि देवताज्ञानं जायते चेदेव मन्त्रस्य अर्थो हृद्गतो भवति। वेदे बहूनां देवानां तथा बह्वीनां देवीनां नामानि दृश्यन्ते। केचन देवाः तावत् - अग्निः, वायुः, इन्द्रः, सूर्यः, विष्णुः, सोमः, वरुणः, पूषा, मरुत्, रुद्रः, सविता, अर्यमा, अपान्नपात्, अश्विनः, आदित्यः, द्यौः, ऋभुः, यमः प्रभृतयः। काश्चन देव्यः तावत् - वाक्, उषा, अदितिः, रात्रिः, पृथिवी, सरस्वती, श्रीः, धिषणा प्रभृतयः। केषाञ्चन देवानां नामानि द्वन्द्वसमासेन सर्वदा कीर्तितानि यथा - मित्रावरुणौ, इन्द्राग्नी, सूर्याचन्द्रमसौ, द्यावापृथिव्यौ, अग्नीषोमौ इत्यादयः। अश्विनदेवता सदा युगलरूपेण तथा यमजरूपेण कल्पिता, अतः अश्विनौ इति द्विवचनप्रयोगः दृश्यते। प्राचीनरोमस्य क्यास्टर् (Castor) तथा पोलुक्स् (Pollux) इत्येतौ यथा युगलौ तद्वद् अश्विनदेवः अपि युगलरूपेण स्वीकृतः। विश्वेदेवाः इति सर्वदा बहुवचनान्ततया व्यवह्रियते, यतो हि अयम् गोष्ठीवाचकः बहुदेवतावाचकः च शब्दः।

पाठगतप्रश्नाः

१. बृहद्देवता-ग्रन्थः केन रचितः।

२. केषाञ्चिद्देवानां नामानि लिखत।

३. कासाञ्चन देवीनां नामानि लेख्यानि।

४. द्वन्द्वसमासेन के देवाः कीर्तिताः।

५. विश्वेदेवाः इत्यत्र कथं बहुवचनम्।

७.२) देवतानां विभाजनम्

निरुक्तकारस्य यास्कस्य मतेन वेदस्य देवाः स्थानभेदेन कालभेदेन च त्रिषु प्रकारेषु विभज्यन्ते। यथा भूलोकस्य देवाः, अन्तरिक्षलोकस्य देवाः द्युलोकस्य देवाश्च। तत्र अग्निः, आपः, पृथिवी, सोमः भूलोकस्य देवाः। इन्द्रः, मरुत्, अपान्नपात् (विद्युत्), पर्जन्यः प्रभृतयः अन्तरिक्षस्य देवाः। सूर्यः मित्रः, वरुणः, द्युः, पूषा, सविता, आदित्यः, अश्विनीकुमारौ, ऊषा, रात्रिः इत्यादयः देवाः द्युलोकस्य च। तेषु त्रिषु प्रतिलोकम् एकः देवः प्रधानः अन्ये च तस्यैव भिन्नाः अभिव्यक्तयः। भूलोकस्य देवेषु **अग्निः,** अन्तरिक्षस्य **इन्द्रः,** द्युलोकस्य च **सूर्यः** इति एते मुख्याः देवाः। यास्केनापि उक्तम्- "तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वाऽन्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः" इति। एतेषाम् त्रयाणां देवानां भिन्नानि कर्माणि, भिन्नानि च विशेषणानि इतरेषां देवानां नामकरणे निमित्तानि। अग्नेः विशेषणभेदात् कार्यभेदाद्वा वैश्वानरः, जातवेदाः, नाराशंसः, सुसमिद्धः, तदनुपात् इत्यादीनि नामानि, एवञ्च वायोः मातरिश्वा, इन्द्रः, रुद्रः, अपान्नपात् प्रभृतीनाम् देवानां नामानि तथा सूर्यात् आदित्यः, विष्णुः, मित्रः, वरुणः, पूषा, भगः, ऊषा, अश्विनीकुमारौ, सविता इत्येतेषां नामानि जातानि। यास्कस्य मतमेतत् न कपोलकल्पितम्, अपि तु ऋग्वेदे मतमेतत् समर्थितम्, " सूर्यो नो दिवस्पातु वातोऽन्तरिक्षादग्निर्नः पार्थिवेभ्यः" (१०.१५१.१) इति। ऋग्वेदे सर्वेषां देवानां नामानि नोल्लिखितानि, केवलं त्रयाणां नामोल्लेखात् तेषां मुख्यत्वं प्रतिपादितम्। देवानां निवासस्थलम् पृथिवी, अन्तरिक्षं द्युलोकश्च यथाक्रमं भूः, भुवः, स्वः चेति व्याहृतित्रयेण कीर्तितम्। वैदिके ग्रन्थे देवानां संख्या त्रयस्त्रिंशदिति स्वीकृतम्। तत्र एकादश भूलोके, एकादश अन्तरिक्षे एकादश च द्युलोके तिष्ठन्ति। शतपथब्राह्मणेऽपि त्रयस्त्रिंशद्देवाः इति स्वीकृतम्। किन्तु ऋक्संहितायां ३.१.९ संख्यके तथा १०.५२.६ संख्यके मन्त्रे ३३३९ देवाः सन्ति इत्युच्यते। पौराणिके काले एषा संख्या त्रयस्त्रिंशत्कोटिपरिमिता सञ्जाता। मुख्येषु अग्निवायुसूर्येषु त्रिषु अग्निः निकटतमः (अग्निर्वै देवानामवमः), तथा सूर्यस्य दूरत्वम् अधिकं (सूर्यो देवानां परमः)। अन्येषां देवानां च अनयोरेव अन्तर्भावः। सूक्ष्मविचारेण ज्ञायते यत् ते त्रयोऽपि देवाः परमात्मन एव तिस्रः अभिव्यक्तयः। देवताविचारकाले निरुक्ते यास्केन उक्तम्-— देवतायाः एक आत्मा बहुधा स्तूयते (निरुक्ते ७-४)'। यथा एकस्यैव देहस्य भिन्नानि अङ्गानि तथा एकस्यैव अङ्गिनः आत्मनः ते भिन्नाः देवाः

अङ्गस्वरूपाः - —एकस्यात्मनोऽन्ये देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्ति'। वेदस्य संहितायामपि देवानां स्वरूपम् स्पष्टम् उद्घोषितम्-

एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः। (ऋ. १.१६४.६४)

एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति। (ऋ. १०.११४.५)

ऋग्वेदस्य तृतीयमण्डले पञ्चपञ्चाशत्तमस्य सूक्तस्य प्रत्येकं मन्त्राणामन्तिमे पादे -'महद्देवानामसुरस्त्वमेकम्' इति श्रूयते। असून् प्राणान् राति ददाति इति असुरः, प्राणान् ददाति स परमात्मा एव। ऋग्वेदस्य अपरस्मिन् मन्त्रे उच्यते-'एकं वै इदं विभु बभूव सर्वम्' इति। परमात्मनः एव देवानाम् उत्पत्तिरिति स्पष्टया वाचा शुक्लयजुर्वेदे उच्यते-'एतस्यैव सा विसृष्टिरेष उ ह्येव सर्वे देवाः' इति। एवञ्च सर्वमेतत् पर्यालोच्य देवाः एकस्यैव परमात्मनः अंशा इति ज्ञायते।

वेदे वर्णिताः देवाः कस्यापि पार्थिववस्तुनः पार्थिवप्राकृतिकपदार्थस्य वा प्रतीकम्। प्रत्येकम् पार्थिवपदार्थस्य चैतन्यसत्ता अधिष्ठाता वा एकैकः देवो भवति। यथा दृश्यस्य पार्थिवस्य अग्नेः चैतन्यमयी देवता अग्निः, चक्षुर्ग्राह्यस्य सूर्यस्य अधिष्ठाता सूर्यदेवः, आदित्यदेवः, सविता वा। एवं पार्थिवपवनस्य वायुः, झञ्झावातादीनां मरुद्देवः, विद्युतः अपान्नपात्, मेघस्य पर्जन्यः। सूर्यस्य गगने अवस्थानभेदेन तथा पृथिव्याः आवर्तनगतेः स्थानभेदेन कालभेदेन च सूर्यस्य मित्र-वरुण-सवितृ-भग-पूषा-आदित्यादिनामानि भवन्ति। वज्रस्य देवः रुद्रः, अस्य विषये वेदे भूयसी वर्णना प्राप्यते। वज्रात् जीवाः सर्वे बिभ्यति, शिरसि वज्राघाते मृत्युरेव भवति। अत एव रुद्रस्य मन्त्रेषु सदैव त्रासस्य संहाकस्य च भीषणम् वर्णनम् लभ्यते। रुद्रस्य शिवमूर्तिः ऋग्वेदे नास्त्येव। शुक्लयजुर्वेदे रुद्राष्टाध्याय्यां रुद्रस्य भीषणरूपं तथा कल्याणरूपम् उभयमपि वर्णितम् 'घोरञ्च मे घोरतरञ्च मे' इति भीषणत्वम् तथा 'शिवाय च शिवतराय च' इति कल्याणत्वं च विघोषितम्।

पाठगतप्रश्नाः

६. भूलोकस्य देवाः के।

७. अन्तरिक्षस्य देवाः के।

८. द्युलोकस्य देवाः के।

९. असुरशब्दस्य कः अर्थः।

१०. देवानां निवासस्थानविषये निरुक्ते किम् उक्तम्।

११. वायोः के देवाः सृष्टाः।

१२. अग्नेः निकटत्वख्यापिका श्रुतिः का।

१३. वज्रस्य देवः कः।

१४. रुद्रस्य कल्याणत्वं कया श्रुत्या द्योत्यते।

७.३) देवताविषये यास्कमतं कात्यायनमतञ्च

निरुक्तकारस्य यास्कस्य मतेन सर्वेषां देवानां मूलम् **अग्निः** एव। तन्मतं समर्थयितुम् ब्राह्मणग्रन्थस्थं मन्त्रमाह- 'अग्निः सर्वा देवताः' इति। पार्थिवाग्निरेव अन्तरिक्षे इन्द्ररूपेण विद्युद्रूपेण तथा द्युलोके सूर्यरूपेण प्रकटितः। द्युलोकस्य सर्वे देवाः सुर्यस्य तथा अन्तरिक्षस्य सर्वे इन्द्रस्य नानाप्रकाशस्वरूपाः। सूर्येन्द्रौ च अग्नेः रूपभेदमात्रम्। किञ्च त्रिलोकस्य सर्वाः देवताः अग्नेः नानाभिव्यक्तिमात्रम् इति स्वीकृत्य अग्निः एक एव देवः इति निरूपयता यास्केन ऋग्वेदीयमन्त्रः उद्धृतः- 'तमू अकृण्वन् त्रेधा भुवे' इति (१०.८८.१०)। अयमग्निः त्रेधा अर्थात् पृथिवी अन्तरिक्षम् द्युलोकः इति स्थानत्रयभेदेन भिन्नः। बृहद्देवताग्रन्थे दृश्यते-

इहाग्निभूतस्तु ऋषिभिर्लोके स्तुतिभिरीडितः।
जातवेदा स्तुतो मध्ये स्तुतो वैश्वानरो दिवि॥ इति॥

कात्यायनः मतमिदं न समर्थितवान्। सः स्वकृतौ 'सर्वानुक्रमणी'इति ग्रन्थे वैदिकदेवानां मूलम् **सूर्यः** आदित्यो वेत्याह। सर्वेषां देवानाम् उत्पत्तेः बीजं सूर्यस्य लक्षणे वर्णने च प्राप्यते। निःसन्दिग्धतया तेन स्पष्टम् उक्तम्- 'एक एव महानात्मा वेदे स्तूयते, स सूर्य इति व्याचक्षते' इति, तथा एकैव देवता स्तूयते आदित्य इति' इति च। आदित्यस्य कार्यं गुणं वा आधारीकृत्य देवानां नामानि जातानि। तथाहि दिवसे आदित्यस्य नाम सूर्यः, रात्रौ सः अदृश्योऽपि राजते, तदा स वरुणः। रात्रेः समाप्तौ स्वल्पान्धकारे अयं सवितेति। अन्धकारे नष्टे अयम् अश्विनः। सूर्योदयात् प्राक् पूर्वा दिक् रक्तवर्णयुता भवति, तदा अयम् ऊषेति। उदितमात्रमयं भगः। मध्याह्ने गगनमण्डलस्य मध्यभागे यदा राजते तदा अयं विष्णुरिति। एवमेव द्वादश आदित्याः भवन्ति। ऐतरेयब्राह्मणे आदित्यस्य अस्तगमनं व्याख्यातम्–'आदित्यो वा अस्तं गच्छन् अग्नावनुप्रविशति' इति।

यास्ककात्यायनयोः मतस्य समन्वयः प्रदर्श्यते अत्र। यास्कस्य अग्नेः तथा कात्यायनस्य सूर्यस्य सकलदेवतात्वं परस्परविरुद्धं सदपि यास्केन तत्समन्वयः प्रदर्शितः। देवताविचारकाले तेनोक्तं यत् मनुष्येषु यथा पितुः एव पुत्रस्य उत्पत्तिः, न तथा देवेषु। यतो हि देवः इतरेतरजन्मा तथा इतरेतरप्रकृतिः वा भवति, अर्थात् मिथः परस्परस्मात् जातः। श्रुतौ अपि आम्नातम्–'अग्नेर्वा आदित्यो जायते' इति। अग्नेः यथा सूर्यस्य जन्म तथा सूर्यादपि आदित्यस्येति भावः। पदार्थविज्ञानदृष्ट्या अपि यास्केन एतत् प्रमाणितम्– सूर्यरश्मिः काचं मणिं वा भित्त्वा शुष्कतृणस्य उपरि पतति चेत् अग्निः उत्पद्यते। तत्र सूर्यः अग्नेः जनकः। यथा मृन्निर्मितं घटशरावस्थाल्यादिकं परस्परं भिन्नं परन्तु मृदः दृष्ट्या सर्वम् एकमेव तथा देवस्य दृष्ट्या सर्वे देवाः भिन्नाः परन्तु एकत्वेन सर्वे परमात्मस्वरूपा एव।

पाठगतप्रश्नाः

१५. तमू अकृण्व त्रेधा भुवे इत्यनेन किं ज्ञायते।

१६. बृहद्देवतायाम् अग्नेः निवासत्रयसूचकः श्लोकः कः।

१७. अग्नेर्वा आदित्यो जायते इत्यनेन किं ज्ञायते।

७.४) देवतानाम् आकारचिन्तनम्

देवाः साकाराः निराकाराः वा, शरीरिणः अशरीरिणः वा इति विषये नानादर्शनेषु नानानिरुक्तकारेषु नानामतानि परिलक्ष्यन्ते। वैदिके काले एव इदं मतपार्थक्यमासीत्। यास्कः आलोचनया साकारनिराकारयोः समन्वयम् प्रदर्शितवान्। साकारः शरीरी वा इत्यर्थे पुरुषविधशब्दं, निराकारः अशरीरी वा इत्यर्थे अपुरुषविधशब्दं च प्रयुक्तवान् यास्कः। तत्र **देवः पुरुषविधः साकारः** इति विषये युक्तयः आलोच्यन्ते-

१) देवानां शरीरं पुरुषशरीरमिव न भवति चेत् कर्मादि अपि न भवेत्। तदा तद्विषये स्तुतिरपि उन्मादप्रलापवद् भवेत्। मन्त्राः च निरर्थकाः भवेयुः। तथा च ऋग्वेदे सन्ति बहूनि संवादसूक्तानि यथा सरमापणिसंवादः, ऊर्वशीपुरुरवासंवादः, यमयमीसंवादः इत्यादीनि। सूर्यसूक्ते सूर्यायाः विवाहे बहूनां देवानाम् आह्वानं दृश्यते। एवञ्च देवानां शरीरं चैतन्यं च न भवति चेत् आलापः, विवाहः, प्रणयकथा वा कथं स्यात्।

२) वेदमन्त्रेषु मनुष्याणाम् इव देवानाम् अपि पाणिपादं नयनकर्णौ वा इत्यादि सम्यक् वर्णितमस्ति। यथा शुक्लयजुर्वेदीये पुरुषसूक्ते वेदपुरुषस्य महती वर्णना वर्तते।

३) वेदे देवानां अश्वः, रथः, वज्रः, गृहम्, पत्नी, दुर्गः इत्येतेषामपि वर्णना प्रमापयति यत् मनुष्याः इव देवाः अपि शरीरिण आसन्। इन्द्रसूर्ययोः अश्वस्य, त्वष्टुः वज्रनिर्माणस्य, इन्द्रस्य वज्रप्रयोगस्य, अग्नीन्द्रसवितृदेवानां रथस्य च कथाः वेदे भूयो भूयः प्राप्यन्ते। अग्नीन्द्ररुद्राणां यथाक्रमं अग्नायी-इन्द्राणी-रुद्राणीप्रभृतीनां स्त्रीणामपि वर्णना प्राप्यते।

४) मनुष्या यथा कर्मादिकं कुर्वन्ति, वेदे देवानामपि कर्मादिकं वर्णितम्। यथा इन्द्रः सोमरसं पिबति, युद्धं करोति, वृत्रं हन्ति, अश्वं चालयति। अग्निः यज्ञस्य हवींषि भुङ्क्ते, मरुतः वंशीं नादयन्ति, रुद्रं भीषणं गर्जति, विष्णुः विशालाभ्यां नेत्राभ्यां समग्रं जगत् निरीक्षते इत्येवं कथाः वेदे दृश्यन्ते।

एवञ्च केचन अनेन युक्तिचतुष्टयेन देवानां साकारत्वं प्रतिपादयितुं शक्यते, अन्ये तु एताः युक्तीः खण्डयित्वा देवानां निराकारत्वं प्रमापयितुं प्रायतन्त। तेषां च युक्तयः एवं-

१) मनुष्यशरीराणि प्रत्यक्षं दृश्यन्ते, अग्निवायुसूर्यादीनां शरीरं प्रत्यक्षप्रमाणेन न लभ्यते, तेन तेषां साकारत्वं न स्वीकारयोग्यम्।

२) स्तुतिः कृता तस्मादेव देवानां शरीरं वर्तते इति कारणम् अयुक्तम्। यतो हि वेदे अचेतनानाम् अपि स्तुतिर्विहिता। यथा अक्षक्रीडा, ओषधिवृक्षः, प्रस्तरः, उलूखमूषलः इत्यादीनां वर्णना प्राप्यते।

३) देवाः कर्म कुर्वन्ति इत्यतः ते पुरुषविधः इति न युक्त्या युज्यते यतो हि अचेतनाः अपि कर्म कुर्वन्ति इति वेदे प्राप्यते। यथा सोमरसस्य निष्कासनार्थं ये प्रस्तरखण्डाः व्यवहृताः तानुद्दिश्य उच्यते-'अभिक्रन्दति हरितेभिरासभिः'इति। अन्यस्मिन्नपि एकत्र उच्यते–'होतुश्चित् पूर्वं हविरद्यमाशते'इत्यत्र प्रस्तरखण्डाः होतुः प्राक् एव हविः भुङ्क्ते इत्युच्यते।

४) पुरुषभोग्यानि द्रव्याणि एव देवानां साकारत्वं प्रमापयितुं न शक्नुवन्ति, यतो हि वेदे अपुरुषविधे अशरीरिणि अपि पदार्थे भोग्यद्रव्याणां प्रयोगः दृश्यते, यथा 'सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्मिन्'इत्यत्र नद्या रथयोजनायाः कथा उक्ता।

जैमिनेः मतेन तु देवानां पृथक्तया रूपादिकं नास्त्येव। मन्त्रमयी देवता। मन्त्रं व्यतिरिच्य नास्ति देवानां पृथक् सत्ता। यज्ञादिक्रियासु यदा मन्त्राः उच्चार्यन्ते तदा मन्त्ररूपेण देवानामाविर्भावो भवति। मतमेतत् समर्थयन् युक्तिमपि ब्रूते यद् देवानां पृथक्तया शरीरं भवति चेत् एकस्मिन् क्षणे एव भिन्नेषु यज्ञेषु यौगपद्येन सकलयज्ञे उपस्थितिः न सम्भवति। अतः मन्त्रमयित्वं स्वीकार्यम्। तेन मन्त्रोच्चारणकाले एव तेषाम् आविर्भावः इति गम्यते। महाभाष्यकारोऽपि अत एव आह–'एक इन्द्रशब्दः क्रतुशते प्रादुर्भूतः'इति। वेदान्तदर्शने वेदव्यासः पूर्वमीमांसास्थं जैमिनेः मतमेतत् न समर्थितवान्। शङ्कराचार्यः अपि ब्रह्मसूत्रभाष्ये वेदव्यासं समर्थयति।

पाठगतप्रश्नाः

१८. साकारशब्दस्य पर्यायद्वयं लेख्यम्।
१९. केषाञ्चन संवादसूक्तानां नामानि लिखत।
२०. अचेतनानां स्तुतिः विहिता इत्यत्र किं मानम्।
२१. आकारत्वप्रश्ने जैमिनेः किं मतम्।

७.५) इन्द्रस्वरूपम्

इदि-धातोः निष्पन्नः इन्द्रशब्दः परमेश्वरवाचकः। इन्द्रः सर्वज्ञः, सर्वशक्तिमान्, शासकः, स्थावरजङ्गमयोः तथा चेतनाचेतनपदार्थयोः नियन्त्रकः। वेदस्य देवेषु इन्द्रस्य स्थानं महत् वर्तते। गुरुत्वे महिमनि शौर्ये वीर्ये सूक्तसंख्यायां च इन्द्रः अद्वितीयः। ऋग्वेदे प्रायः द्विशताधिकैः सूक्तैः इन्द्रस्याह्वानं विहितम्। तस्य रूपवर्णना अपि ऋषिभिः कृता। स ओष्ठाधरेण चारुः, नासिकया उन्नतः, वर्णेन उज्ज्वलः च। वैदिककाले आर्याणां शरीराकृतिः कथमासीत् इति विषये इन्द्रस्य रूपवर्णनामेव दृष्ट्वा सिद्धान्तमतं पोषयन्ति विद्वांसः। कपिशवर्णयुक्ताः अश्वाः तद्रथं नयन्ति। त्वष्टा एकसहस्रं सुवर्णान् वज्रान् निर्मीय तस्मै समर्पितवान्। तेन वज्रराशिना स असुरान् अनाशयत्।

सम्वर-अहि-वृत्र-अर्वुद-विश्वरूपादीन् असुरान् इन्द्रः नाशितवान्। वृत्रः जलं रुद्धवान्, अतः इन्द्रः तं नाशयित्वा धरायां जलं पातितवान्। इन्द्रः स्थले अश्वेन तथा नद्यां नावा याति स्म। तस्य शत्रुभिः अजेयेषु नवनवत्यां दुर्गेषु केचन लौहैः, केचन वा प्रस्तरैः निर्मिताः। देवानाम् अधिपतित्वेन वर्णितः अयम्। इन्द्रः सोमं सानन्दं पिबतीति सर्वेषु एव सूक्तेषु कीर्तितम्। तस्याः पत्नी इन्द्राणी शची वा। सा च नानावर्णयुतम् उष्णीषं परिधत्ते स्म। इद्रस्य अपरम् एकम् नाम शतक्रतुः इति। क्रतुशब्दस्य यज्ञः कर्म वा अर्थः। शतक्रतुः इत्यस्य अनन्तकर्मकर्ता इत्यर्थः। इन्द्रः युद्धजयः, असुरवधः, दस्यूनां पराभवः, जलनिष्कासनं इत्यादीनि कर्माणि करोति स्म। बलवीर्यस्य सर्वं कर्म इन्द्रस्य एव। उच्यते च 'या च का च बलकृतिः इन्द्रकर्मैव तत्' इति। वृत्रस्य हन्ता सः, अतः वृत्रघ्नः इति नाम। उपासकान् प्रति सः दयालुः, तेभ्यः महद्धनं ददाति। अतः मघवा इति नाम।

इन्द्रस्य सूक्तानि सर्वाणि त्रिष्टुभि एव ग्रथितानि। त्रिष्टुप्छन्दः, अन्तरिक्षलोकः, माध्यन्दिनसोमसवनम्, ग्रीष्मर्तुः, सोमपानम्, वीरत्वपूर्णं कर्म, असुरवधः इत्येते विषयाः इन्द्रेण साकं नित्यं सम्बद्धाः। इन्द्रस्य असुरवधः ऐतिहासिकवृत्तान्तः उत प्राकृतिकविघ्नचिह्नं इति विषये विद्वत्सभायां नानामतानि विराजन्ते। केचन इन्द्रस्य असुरवधः इति आर्याणाम् अनार्यवधस्य प्रतीकम् इत्याहुः, केचन वा सुर्येण असुरनाशः कल्प्यते। अन्ये केचन असुरेण सह मेघस्य तथा इन्द्रेण सार्धं वज्र–विद्युत्–वायूनां समावेशः कल्पितः।

पाठगतप्रश्नाः

२२. इन्द्रशब्दः कस्माद् धातोः निष्पन्नः।

२३. इन्द्रस्य अश्वाः किंवर्णीयाः।

२४. इन्द्रस्य पत्नी का।

२५. इन्द्रस्य शतक्रतुरिति नामकरणं कथम्।

२६. इन्द्रस्य स्तुतिपरकाणि सूक्तानि केन छन्दसा रचितानि।

२७. इन्द्रस्य वृत्रघ्नः इति नामकरणं कथम्।

२८. इन्द्रः कथं मघवा इत्युच्यते।

७.६) अग्निस्वरूपम्

इन्द्रात् परमेव गुरुत्वस्य दृष्ट्या अग्नेः नाम आयाति। ऋग्वेदे द्विशतपरिमितैः सूक्तैः अग्नेः आवाहनं स्तुतिश्च विहिता। तस्य आननं पृष्ठदेशश्च घृतवर्णयुतः। केशराशिः स्फुलिङ्गवर्णयुक्तः। श्मश्रुः पिङ्गलवर्णयुक्तः। दन्तपङ्क्तिः सुवर्णभास्वरा। देवेषु अयं निकटतमः (अग्निर्वै देवानामवमः)। देवाः साक्षात्

हविः न भुङ्क्ते, अग्निना एव देवाः हवींषि आस्वादयन्ति। अत एव अग्निमुखा देवाः इत्युच्यन्ते (अग्निर्वै मुखं देवानाम्)। वैदिकाः आर्याः गृहेषु गार्हपत्याग्निं रक्षन्ति स्म। अग्नेः रथः हिरण्यवर्णीयः उज्ज्वलश्च। कपिशवर्णीयाः अश्वाः तद्रथं नयन्ति स्म। देवानामयं प्रतिनिधिः, पुरोवर्ती भूत्वा देवान् आह्वयति, अतः सः पुरोहितः। होता अध्वर्युः पुरोहितः ब्रह्मा चेति चतस्रः संज्ञाः अग्निमुद्दिश्य प्रयुज्यन्ते। द्युलोक-भूलोक-अन्तरिक्षलोकेषु सर्वत्रैव अस्य गमनम्। ऋग्वेदे आदिमसूक्तमेव अग्निसूक्तम् इत्यतः अग्नेः प्राधान्यम् स्पष्टम् ज्ञायते। अरणिद्वयघर्षणेन अग्निरुत्पद्यते। एतदेव अग्निमन्थनम् कथ्यते। अत एव द्वे अरणी पार्थिवाग्नेः पितरौ उच्येते। अग्नेः सर्वाणि सूक्तानि गायत्रीछन्दोबद्धानि।

पाठगतप्रश्नाः

२९. अग्निमुखाः देवाः इति कथमुच्यते।

३०. अग्निः पुरोहितः इति कथमुच्यते।

३१. अग्निमुद्दिश्य काः संज्ञाः प्रयुज्यन्ते।

३२. ऋग्वेदस्य आदिमं सूक्तं किम।

३३. अग्नेः मन्त्रः कस्मिन् छन्दसि वर्तन्ते।

७.७) वरुणस्वरूपम्

ऋग्वेदे द्वादशसु सूक्तेषु वरुणस्य स्तुतिः विद्यते। ऋग्वेदस्य मुख्येषु देवेषु अयमेकः। मित्रस्य सहचरः अयम्, अतः समासप्रकरणे मित्रावरुणौ इत्येवम् प्रयोगः दृश्यते। दिवसीयसूर्यस्य नाम मित्रः इति। रात्रीकालीनसूर्यस्य नाम वरुणः इति। निरुक्ते वृ-धातोः वरुणशब्दः निष्पन्नः। आवृणोति सतः पदार्थान् इति वरुणः। अत एव सूर्यः रात्रौ अपि तिष्ठतीति आर्याः जानन्ति स्म इति ज्ञायते, तथा च ऐतरेय-कौषीतकि-पञ्चविंशब्राह्मणेषु अयं विषयः सुस्पष्टम् उल्लिखितः। वरुणः नैतिकजगतः नियमस्य रक्षकः। तस्यैव नियन्त्रणेन सूर्य-चन्द्र-नक्षत्रादीनि स्वीयकक्षे एव आवर्तन्ते। अत एव धृतव्रतः, धर्मपतिः चेति तस्य संज्ञे। विहगाः ऊर्ध्वं यत्र यान्ति, दिक्चक्रवाले पोताः यत्र यान्ति, सर्वं स पश्यति। रात्रौ चौर्य-व्यभिचारादिपापानि तस्य परोक्षं न भवन्ति। अत एव वरुणे तुष्टे पापानि नश्यन्ति। अत एव तं सम्राट्, चरो वेति ब्रुवन्ति आर्याः।

पाठगतप्रश्नाः

३४. वरुणशब्दः कस्माद् धातोः निष्पन्नः।

३५. सूर्यस्य दिवसे रात्रौ च किं नामद्वयम्।

३६. सूर्यचन्द्रादीनां कक्षे आवर्तनं केन नियन्त्र्यते।

३७. वरुणः चरः इति कथमुच्यते।

७.८) रुद्रस्वरूपम्

ऋग्वेदे रुद्रदेवस्य स्थानमाहात्म्यम् इन्द्र-अग्नि-वरुणादिनां देवानाम् अपेक्षया बहु न्यूनम् अस्ति। किन्तु यजुर्वेदे अथर्ववेदे च रुद्रदेवस्य स्थानम् अतीव महत्त्वपूर्णम् अस्ति। यजुर्वेदे एकः सम्पूर्णः अध्यायः रुद्रदेवसम्बन्धी। स च अध्यायः रुद्राध्यायः इति कथ्यते। जन्मनः परम् अयं देवः रुदितवान् इति रुद्रस्य रुद्रत्वे कारणम्। तथाहि आम्नातं- "स जात एवारोदीत् तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्" इति।

यजुर्वेदीयरुद्राध्यायस्य अनुसारं रुद्रः एकः बलवान् सुसज्जितः योद्धा। रुद्रस्य हस्ते पिनाकः, सुवर्णनिर्मितं धनुः बाणश्च सन्ति। तस्य धनुः सहस्रमपि जनान् हन्तुं समर्थम्। किञ्च तस्य हस्ते अस्ति कृपाणः। एतेन समं वज्रायुधमपि तस्य हस्ते सर्वदैव सुशोभते। शरीरस्य रक्षणाय तेन शिरसि शिरस्त्राणं संस्थापितं चर्मवस्त्रं च परिहितम्। रुद्रदेवस्य धनुः सर्वदैव बाणसहितं तिष्ठति। तस्य आयुधानि एतादृशानि भयङ्कराणि सन्ति यत् ऋषयः अपि अस्मात् स्वप्राणान् पुत्रपौत्रान् गाः अश्वान् प्राणिनां च रक्षयितुं सर्वदैव प्रार्थयन्ते। तथाहि आम्नातं यजुर्वेदे- "मा न स्तोके तनये मा न आयुषि मा न गोषु मा नो अश्वेषु रीरिषः"।

ऋग्वेदे रुद्रदेवः बलशालित्वेन स्तुतः। अयं स्वर्गस्य रक्तवराहः उच्यते। सः मरुतां पिता। रुद्रस्य रूपसौन्दर्यमपि बहुत्र प्राप्यते। तथाहि तस्य बाहू बलिष्ठौ, देहः आदित्यवत् भास्वरः, सुवर्णनिर्मितभूषणेन भूषितः तस्य देहः, कनकनिभं जटाकलापम्। अस्य त्रीणि अम्बकानि अर्थात् लोचनानि सन्ति। एवम् अम्बकत्रयस्य विद्यमानत्वात् अस्य नाम त्र्यम्बकः इति। जटावत्त्वात् कपर्दी इत्यप्युच्यते। "इमा रुद्राय तवसे कपर्दिने" इति श्रुतिः। अनेकरूपधारणत्वात् रुद्रः पुरुरूपः इति कथ्यते।

रुद्रदेवस्य संहारकरूपं यथा प्राप्यते तथैव तस्य शिवमूर्तिः अपि बहुत्र लभ्यते। स हि भिषजां श्रेष्ठः भिषक्। "भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि" इति श्रुतिः। ऋग्वेदेऽपि आम्नातं "शतं हिमा अशीय भेषजेभिः" इति। अर्थात् त्वया प्रदत्तेन औषधेन अहं यथा शतं वर्षाणि जीवेयम् इति। वेदेषु रुद्रः यथा घोर-घोरतरः इत्युक्तः तथैव शिव-शिवतरः इत्यप्युक्तः।

पाठगतप्रश्नाः-

३८. रुद्रस्य रुद्रत्वे किं कारणम्।

३९. कथं रुद्रः त्र्यम्बकः इत्युच्यते।

४०. कस्य नाम कपर्दी।

४१. रुद्रस्य भिषक्त्वप्रमाणे श्रुतिः का।

४२. रुद्राध्यायः कस्मिन् वेदे वर्तते।

७.९) अश्विनस्वरूपम्

द्युलोकस्य द्वे देवौ स्तः अश्विनौ। इमौ परस्परं यमजौ। अश्वाः अनयोः सन्ति इति अश्विनौ। इमौ दीप्तिमन्तौ कमलमालाधारिणौ च। इमौ अधिकं मधु पिबतः। ऋग्वेदे अश्विनौ रुद्रस्य सिन्धोश्च पुत्रत्वेन उक्तौ। तौ पूर्वं राजानौ आस्ताम्। परं पुण्यकर्मणा देवत्वं लब्धवन्तौ। सूर्यकन्या सूर्या स्वयम्बरसभायाम् अश्विनौ पतिरूपेण परिगृहीतवती। अश्विभ्यां सह सूर्या रथेन गच्छति। तयोः रथः मधुमयः। तं रथं कदाचित् अश्वाः, कदाचित् विहङ्गाः, कदाचित् वृषभाः, कदाचित् पक्षयुक्तहयाः च वहन्ति। उषसः सूर्योदयस्य च मध्ये अश्विनोः आविर्भावः भवति। अर्थात् उषसः आगमनात् परम् इमौ ताम् अनुसरति।

विपदि प्राणिनां रक्षणं तयोः मुख्यं कर्म। तथाहि एकदा समुद्रे भुज्युनाम्नः राज्ञः पोतभङ्गे सति अश्विनौ प्रार्थितवान्। अश्विनौ च तस्य राज्ञः प्राणरक्षां कृतवन्तौ। अत्रिं तमोमयकारागृहात् मोचितवन्तौ। तद् ऋग्वेदे आम्नातं- "ऋबीसे अत्रिमश्विनावनीतमुन्निन्यथुः सर्वगणं स्वस्ति" इति। न केवलं मनुष्यान् अपि तु मनुष्येतरप्राणिनामपि प्राणरक्षा ताभ्यां विधीयते इति ऋग्वेदे भूरिशः उदाहरणं प्राप्यते। तथाहि एकदा वृक-वर्तिका-संग्रामे वर्तिकापक्षिणं वृकेभ्यः रक्षितवन्तौ। तदाम्नातम् ऋग्वेदे- "आस्नो वृकस्य वर्तिकाममीके, युवं नरा नासत्यामुमुक्तम्" इति। स्वर्गलोकस्य चिकित्सकत्वेन इमौ बहुप्रसिद्धौ। एतौ स्वर्वैद्यौ इति कथ्यते। अनयोः चिकित्सया अन्धाः अपि दृष्टिशक्तिं प्राप्नुवन्ति। रोगिणः रोगमुक्ताः भवन्ति। अश्विनौ एव च्यवननाम्ने वृद्धर्षये यौवनं प्रदत्तवन्तौ।

पाठगतप्रश्नाः

४३. अश्विनौ कौ।

४४. इमौ अधिकतया किं पिबतः सोमं मधु वा।

४५. अश्विनोः पत्नी का।

४६. अश्विनोः मुख्यं कर्म किम्।

४७. वृक-वर्तिका-संग्रामे अश्विनौ केभ्यः कं रक्षितवन्तौ।

पाठसारः

अस्माकं मानवजीवनं यथा ब्राह्मणक्षत्रियविट्छूद्रभेदेन चतुर्विधं भवति। तथा वेदोक्तानां देवानामपि वर्णभेदः वर्तते। उच्यते च महाभारतस्य शान्तिपर्वणि-

आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशश्च मरुतस्तथा।
अश्विनौ तु स्मृतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समास्थितौ॥
स्मृतास्त्वङ्गिरसौ देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः।
इत्येतत् सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितम्॥

वेदे प्रत्येकं मन्त्रः कमपि देवमुद्दिश्य एव प्रयुज्यते। वेदे अग्नि-वायु-इन्द्रादिदेवानां तथा वाक्-उषा-आदित्यादिदेवीनां वर्णनं प्राप्यते। तत्र च भूलोकस्य देवेषु अग्निः, अन्तरीक्षस्य देवः इन्द्रः, द्युलोकस्य च सूर्यो मुख्यो देवः। यास्कस्य मते मुख्यो देवः अग्निस्तथा कात्यायनस्य मते मुख्यो देवः सूर्यः। केचन पण्डिताः देवानां साकारत्वं तथा केचन निराकारत्वं च प्रतिपादितवन्तः। वेदे मुख्यतया वर्णितानां इन्द्राग्निवरुणानां देवानां विस्तृतरूपेण व्याख्यानम् अस्माभिः प्राप्तम्। रुद्रोऽपि वेदे बहुभिः मन्त्रैः प्रशंसितः। तथा च परस्परं यमजौ अश्विनीकुमारौ विपदि प्राणिनां रक्षणं कुरुतः, तयोर्विषयेऽपि संक्षेपेण ज्ञातमस्मिन् पाठे इति शिवम्।

पाठान्तप्रश्नाः

१. संक्षेपेण देवानां विभाजनं क्रियताम्।
२. वरुणस्वरूपं लिखत।
३. अग्निस्वरूपं लिखत।
४. इन्द्रस्य असुरवधः इत्यनेन किं किं द्योतितम्।
५. इन्द्रस्य माहात्म्यं वर्णयत।
६. इन्द्रस्य रूपं वर्णयत।
७. देवानां साकारत्वं युक्तिभिः समर्थयत।
८. वेदानां मन्त्रमयशरीरत्वं प्रमापयत।
९. सूर्यस्य स्थानभेदाद् नामानि कथं भिद्यन्ते।

पाठगतप्रश्नोत्तराणि

देवतायाः सामान्यपरिचयः

१. शौनकेन

२. केचन देवाः अग्निः, वायुः, इन्द्रः, सूर्यः, विष्णुः, सोमः, वरुणः, पूषा, मरुत्, रुद्रः, सविता, अर्यमा, अपान्नपात्, अश्विनः, आदित्यः, द्यौः, ऋभुः, यमः इत्यादयः।

३. काश्चन देव्यः वाक्, उषा, अदितिः, रात्रिः, पृथिवी, सरस्वती, श्रीः, धिषणा प्रभृतयः।

४. मित्रावरुणौ, इन्द्राग्नी, सूर्याचन्द्रमसौ, द्यावापृथिव्यौ, अग्नीषोमौ इत्यादयः

५. गोष्ठिवाचकत्वात् तथा बहुदेवतावाचकत्वाच्च

देवानां विभाजनम्

६. अग्निः, आपः, पृथिवी तथा सोमः भूलोकस्य देवाःइन्द्रः, मरुत्, अपान्नपात् (विद्युत्), पर्जन्यः प्भृतयः अन्तरिक्षस्य देवाः।

७. सूर्यः मित्रः, वरुणः, द्युः, पूषा, सविता, आदित्यः, अश्विनीकुमारौ, ऊषा, रात्रिः इत्यादयः देवाः द्युलोकस्य

८. असून् प्राणान् राति ददाति इति असुरः, प्राणान् ददाति स परमात्मा एव।

९. तिस्र एव देवता इति नैरुक्ता

१०. अग्निः पृथिवीस्थानो वायुर्वेन्द्रो वाऽन्तरिक्षस्थानः सूर्यो द्युस्थानः" इति।

११. वायोः मातरिश्वा, इन्द्रः, रुद्रः, अपान्नपात् प्रभृतयः।

१२. अग्निर्वै देवानामवमः इति।

१३. रुद्रः।

१४. शिवाय च शिवतराय च'

देवताविषये आचार्यस्य यास्कस्य मतम्, कात्यायनस्य मतम्

१५. सूर्येन्द्रौ च अग्ने अभिव्यक्ती इति स्वीकृत्य अग्निरेव एकाभिन्नो देवः इति निरूपयता यास्केन ऋग्वेदः उद्धृतः- 'तमू अकृण्वन् त्रेधा भुवे' इति (१०.८८.१०)।

१६. इहाग्निभूतस्तु ऋषिभिर्लोके स्तुतिभिरीडितः।जातवेदा स्तुतो मध्ये स्तुतो वैश्वानरो दिवि।। इति।

१७. अग्नेः यथा सूर्यस्य जन्म तथा सूर्यादपि आदित्यस्येति भावः

देवतानामाकारचिन्तनम्

१८. शरीरी,पुरुषविधः इति च।

१९. संवादसूक्तानि यथा सरमापणिसंवादः, ऊर्वशीपुरुरवासंवादः, यमयमीसंवादः इत्यादीनि

२०. यथा अक्षक्रीडा, ओषधिवृक्षः, प्रस्तरः, उलूखमूषलः इत्यादीनां वर्णना वेदे प्राप्यते।

२१. देवानां पृथक्तया रूपादिकं नास्त्येव इति।

इन्द्रस्वरूपम्

२२. इदि-धातोः निष्पन्नः

२३. कपिशवर्णीयाः

२४. इन्द्राणी शची वा

२५. शतक्रतुः इत्यस्य अनन्तकर्मकर्ता इत्यर्थः। इन्द्रः युद्धजयः, असुरवधः, दस्यूनां पराभवः, जलसंवादसूक्तानि यथा सरमापणिसंवादः, ऊर्वशीपुरुरवासंवादः, यमयमीसंवादः इत्यादीनिनिष्कासनं इत्यादीनि कर्माणि कुर्वन्ति,तस्मात्।

२६. त्रिष्टुप्छन्दसा।

२७. वृत्रस्य हन्ता सः

२८. उपासकान् प्रति सः दयालुः, तेभ्यः महद्धनं ददाति

अग्निस्वरूपम्

२९. देवाः साक्षात् हविर्न भुङ्क्ते, अग्निना एव देवाः हवींषि आस्वादयन्ति

३०. देवानामयं प्रतिनिधिः, पुरोवर्ती भूत्वा देवान् आह्वयति

३१. होता अध्वर्युः पुरोहितः तथा ब्रह्मा इति चतस्रः संज्ञाः

३२. अग्निसूक्तम्।

३३. गायत्रीछन्दसि

वरुणस्वरूपम्

३४. वृधातोः

३५. मित्रः वरुणश्च

३६. वरुणेन

३७. सः दिवसे धरायां यत्र यद्भवति, सर्वं पश्यति, किञ्च रात्रौ चौर्य–व्यभिचारादिपापानि तच्चक्षुषोः परोक्षं न भवति, तस्मात् सम्राट् चरो वेत्युच्यते।

इन्द्रस्वरूपम्

३८. जन्मनः परं अयं देवः अरोदीत् अतः सः रुद्रः इत्युच्यते।

३९. अम्बकत्रयस्य सत्त्वात् त्र्यम्बकः इत्युच्यते।

४०. जटावत्त्वात् रुद्रस्य नाम कपर्दी।

४१. "भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि" इति श्रुतिः।

४२. रुद्राध्यायः यजुर्वेदे वर्तते।

अश्विस्वरूपम्

४३. अश्विनौ द्युलोकस्य द्वै यमजौ देवौ।

४४. मधु पिबतः।

४५. सूर्यकन्या सूर्या।

४६. विपदि प्राणिनां रक्षणं तयोः मुख्यं कर्म।

४७. वृक-वर्तिका-संग्रामे अश्विनौ वृकेभ्यः वर्तिकां रक्षितवन्तौ।

॥ इति सप्तमः पाठः ॥